

Agárdi Péter

„Meglett” könyv az értekező József Attiláról

Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban”

Lengyel Andrásat aligha kell bemutatni a *Forrás* olvasóinak, hiszen a folyóirat egyik leggyakrabban foglalkoztatott tudós szerzője; e tanulmánykötet írásaiból kettő eredetileg is itt jelent meg. Más témájú írásairól nem is szólva, a 2005. áprilisi József Attila-centenárium *Forrás*-összeállításban szintén két publikációja látott napvilágot.

A metonimikus címadás részéről nemzedék- és kritikustársi érzületből fakad; kitérő könyve mögött természetesen Lengyel András látom-érezem felelős értelmiségiként *meglett embernek*, „akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg, / ki nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek.” (Eszmélet X.) Lengyel Andrásnak a kutatási témája és megközelítési módszere éppen a nagy József Attila-ciklus centrális élményrétege: az eszmélet, a gondolkodásmód, a világlátás. E kötet előszavában s a 2005. augusztusi *Tiszatáj* Hollósi Zsolt által készített kitérő portréinterjúban maga is *gondolkodástörténeti filológiát* művelő kutatóként, gondolkodás-történészként mutatkozik be – találóan.

Folytathatnám tovább is a „meglett ember”, illetve a „meglett könyv” képeinek értelmezését, de egyrészt a túlbeszélő megfejtés ellene fordulna az itt és most etikai s nem esztétikai értelemben használt metaforának, másrészt nem Lengyel András-portrét, hanem könyvismertetést írok. De hogy stílusosan még agyon is csapjam a metaforát: a régóta készülődés, a beérés, a végre-megjelenés értelmében is *meglett* ez a könyv; szervesen növekedő-beerő termés gyümölcse a magyar szellemi életben, illetve a József Attila-tudományban.

Több mint tíz éve, s ugyancsak ezeken a hasábokon látott napvilágot Lengyel első összegező igényű tanulmánya a József Attila prózai munkáiban tetten érhető, rekonstruálható szemléleti, mentalitástörténeti „logikáról” (*Az „elrejtőzött világegész” keresése*), azaz – miként írásának alcíme is jelzi – *József Attila gondolkodói alkatáról* (Forrás 1995. 4. sz.; kötetben: Lengyel András: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*. Bp., Tekintet-könyvek, 1996). Szerencsés volt annak idején a „gondolkodói alkat” terminus technicus kiválasztása, ennek révén lehet a leginkább megragadni, értelmezni József Attila szuverén bölcséleti írásait és töredékeit, értekező prózáját. A „gondolkodói alkat” kategória telitalálat voltát bizonyítja, hogy többen átvették, legutóbb – korrekt hivatkozással – Füzi László is, méghozzá József Attila mellett Németh Lászlóra és Márai Sándorra is „kiterjesztve” a kifejezés hatáskörét (Füzi László: *A Semmi közelében. Három magatartás. József Attila, Németh László és Márai Sándor gondolkodói alkatáról*. Pozsony, Kalligram, 2003)

Az elmúlt évtized során azután szisztematikusan végigelemezte és elemzi Lengyel András a költő prózai szövegeinek jelentős hányadát, s ennek a műveletnek külön ösztönzést adott a József Attila-textológia „kopernikuszi fordulata”, megannyi „új” szöveg előkerülése és azok új filozófiai-hermeneutikai értelmezési térbe kerülése. A filozófia napjainkban maga is elsősorban szövegek, kontextusok és olvasói ajánlatok *diskurzusa* s nem doktrínák konstruálása és kánonjaik ütközése. Tetejébe József Attila – gyakran töredékes – szövegei tele vannak talányokkal, tehát eleve roppant „vibráló” az egykori és a mai recepció. Lengyel értelmezései így természetszerűleg keltettek és keltenek vitákat, mint ahogy maguk is polémikus kihívások: egyrészt számos konkrét szöveg olvasatában, intertextuális jelentésük fölfejtésében, a forrás, a hatás és az újratemetés mérlegelésében, másrészt a költő prózai, gondolkodói, tanulmányírói és publicisztikai munkássága minőségének és *minőségének* megítélésében.

Nem mellékes és nem pusztán funkcionális jelentőségűnek, hanem nagy formátumú és számos ponton originális bölcséleti teljesítménynek tartja Lengyel a tanulmányműfajt a költő életművében, sőt az egész XX. századi gondolkodástörténetben is. Mindez sajátos kutatási módszertanok alkalmazásával és kidolgozásával is együtt jár nála: van, ahol a tényleges, filológiailag bizonyítható hatásokra; van, ahol az analógiákra és a kontextusra; és van, ahol a „felhasznált” tételek, fogalmak egészen új konstrukcióba állítására, azaz József Attila teoretikus kreativitására figyel. Van, amikor meggyőző Lengyel; van, amikor elgondolkodtató; s van, amikor még egyelőre elhamarkodottnak tetszik vélekedése. A hatásvizsgálatok, a szövegértelmezések és a gondolati rekonstrukciók terén azonban egy olyan színvonalú teljesítménnyel, amilyen Lengyel Andrásé, igazából csak hasonló alaposságú, tudományos fedezetű véleményt illendő és méltó „szembeállítani”. Aligha megfelelő alkalom erre ez a folyóirat-recenzió: legfőljobb vitairányokat és módszertani disputalehetőségeket villanthat föl, no meg – mindenekelőtt – kedvet csinálhat a könyv szisztematikus földolgozásához.

Lengyel András elhárítja magától azt a kihívást, hogy máris szintetizáló módon adjon áttekintést a József Attila-i bölcséleti prózáról. Ehhez még valóban sok feltétel hiányzik, nem utolsósorban az 1930 utáni *szövegek új kritikai kiadása*, amely elsősorban Horváth Ivánra és Tverdota Györgyre „vár”. (Mikor ezt a könyvismertetést írom, a Horváth Iván animálta internetes prózakiadás éppen nem is hozzáférhető: az „átalakítás miatt zárva” tábla van rá kiakasztva.) Mindemellett számos fogalmi, eszme- és kapcsolattörténeti feladvány is megválaszolást igényel egy majdani szintézis előtt, s éppen ezek terén tettek, öles lépettek Lengyel András tanulmányai. Nem monográfiát ír tehát, de a költő szövegeit végigpásztázva szinte valamennyi fontos szellemi, filozófiai, gondolkodástörténeti hatás, illetve kapcsolati lehetőség szóba kerül elemzéseiben: a keresztény teológia, a liberalizmus, az életfilozófia, a marxizmus és XX. századi variációi, az egzisztencializmus különböző változatai, a pszichoanalitikus teória, a nemzeti plebejus világkép, a freudomarxizmus stb.

Roppant izgalmasan elemzi és értelmezi (újra) a József Attila-i szövegekben – történetileg is kibomló – olyan bölcséleti és művészetelméleti fogalmakat, mint az *abszolútum*, *ember*, *eszmélet*, *egzisztencia*, *fogalom*, *gondolkodás*, *ihlet*, *intuício*, *művészség*, *nemlét*, *nemzet*, *önlét*, *szenlélet*, *világégsz* stb. Ha nem is véglegesen kidolgozott eszmetörténeti periodizálással, de meggyőzően jelöli ki s nevezi meg a fontosabb bölcséleti súlypontokat az 1927–1937 közötti évtized termésében: a 20-as évek második felének a korai egzisztencializmussal (is) érintkező, alapvetően művészetfilozófiai orientációjú periódusát, majd a marxista fordulatét 1931 elejétől, amely azután hamarosan kiegészül a pszichoanalízis iránti teoretikus érdeklődéssel, illetve az ún. freudomarxizmussal. Ez utóbbival – hadd tegyem hozzá – egyidejűleg (paradox módon) társadalomontológiai és gazdaságfilozófiai elmélyülés is együtt jár.

Metafizika, *materializmus*, *szabadelvűség* és *freudizmus* részben egymást váltva, részben egyidejűleg ihleti és karakterizálja a költő bölcséleti gondolkodásmódját és kínál valamiféle kauzális világmagyarázatot, miközben ezt a folyamatot át- meg átszövik a különböző direkt politikai és közéleti élmények, kísértések és elkötelezettsége. Sőt ez utóbbiak olykor „teoretikus igazolást” is keresnek az előbbieken. Végig jellemzi József Attila gondolkodói pályáját valami *abszolútum* keresése, ami egyszerre lelki és teoretikus szükséglet a számára, s ezt az abszolútumot (különböző formákban) a költő egyfajta „ellenerőként” is fel akarja vonlatolni a saját személyiséget fenyegető „végtelen regresszus”-sal szemben – ahogy ezt Lengyel már 1995-ös programtanulmányában kifejti. Mégsem az eszmetörténeti ív felrajzolása a fő érdeme Lengyelnek, hanem az a szívósság és kreativitás, ahogy kimutatja József Attila egyes tételeinek, érveléseinek kapcsolatait és analógiáit olyan gondolkodókkal, mint Arisztotelész, Bartók György, Bergson, Croce, Freud, Jaspers, Halasy-Nagy József, Hegel, Heidegger, Husserl, Kierkegaard, Pauler Ákos, Renan, Schelling stb. Ezek a kapcsolódások és intertextusok persze különmeműek és eltérő nagyságrendűek, de egyidejűségük és egymásutániségük, sajátos József Attila-i konstrukciójuk megannyi új felismerésre készítetik a szerzőt.

Lengyel természetesen gondosan és korrektil épít és hivatkozik az addigi eszme- és kapcsolattörténeti eredményekre, illetve esetenként szembesül is velük. Tverdota György kutatásai után, vele is vitatkozva, tud például újat mondani az *Ady-vízió* művészetelméleti rétegeiről, fenomenológiai vonatkozásairól, jóval átfogóbb kontextusba helyezve ezt az írást a Kosztolányi provokálta irodalmi, nemzedéki, kritikaszemléleti, paradigmaváltási eszmevesztésénél. S nem csak annyiban, amennyiben – Tverdotaéhoz hasonlóan – a korai költészetbölcsélet, az *Ihlet és nemzet* egyik sűrítőművének tekinti. „Meglehet – írja Lengyel –, sokak számára provokációnak hat, de ki kell mondani: József Attila az *Ady-vízió* révén a maga kora magyar »nagykritikusa«. Teljesítménye olyan színvonalú és olyan jelentős, mint a 19. század második felében Arany Jánosé volt; a versértés és az elméleti tudás egyesült benne. Az *Ady-vízió* önmagában is jelzi, a magyar irodalomkritikai gondolkodás nagy vesztesége,

hogy József Attilára mint irodalomkritikusra a magyar irodalmi élet nem számított, s az az elméleti tudással társult mély versértés, amelyet birtokolt, mint kritikái potenciál kiaknázatlanul maradt.” (111. p.) Nem provokáció ez, hanem sok tekintetben releváns értékminősítés, amelyet számos eszmétörténeti kapcsolódás és analógia is hitelesít. Azért mégis engedjék meg némi jelleg- (s nem formátum)beli elrajzolásnak minősítenem Lengyel állítását. Ilyen alapon a *Babits-pamflet* is fölstilizálható, s nem egy további József Attila-i „igazságtalanság” is.

Egy tudományos igényű kritikátörténet felől nem az ítéletek maradandósága, a pontos igazságérték, a telitalálatok száma minősíti a kritikust, hanem – az éppen a kritikáiról Arany Jánost elemző és Lengyelhez hasonlóan mentalitástörténeti profilú Dávidházi Péter megfogalmazásában – a *normatív értékelés* és az *értékelő normaképzés* egysége (Dávidházi Péter: *Hunynt mesterünk. Arany János kritikusai öröksége*. Bp., Argumentum, 1992). Nem szentségtörés talán, ha leírom: József Attila ilyen értelemben nem volt sem pár excellence *kritikus* (még kevésbé „nagykritikus”), sem bölcselő. Függetlenül igazságaitól és tévedéseitől. Számára minden teoretikus keresés, átvétel és újraalkotás, illetve valamennyi irodalomkritikai vállalkozás *közvetlen önértelmezési funkcióval* rendelkezik, legyen szó személyisége és környezete súlyos konfliktusokkal terhelt viszonyáról vagy a lírai világalkotás természetéről. Bár természetesen minden filozófiában és kritikai életműben tetten érhető valamiféle latens vagy manifeszt szubjektív indíttatás, érdekelttség és ihlet, a filozófiai, kritikai alkotások és életművek azért alapvetően mégiscsak tudományosan dezantropomorfizáló tudatformaként működnek, eltérően a művészet, az irodalom lényeg szerinti, „ontológiai” természetű személyiségre vonatkoztatottságától. S bár tudom, hogy nincsenek merev határok a tudatformák között – éppen az esszé műfaja erre a legmeggyőzőbb bizonyíték –, magam éppen ebben az *önreflexiós-önmagyarázó funkcióban* látom József Attila teoretikus-gondolkodói produktumának sajátosságát és értékét.

Nem szükséges őt mentgetni, de nem is kell érett bölcselővé kanonizálni: teoretikus prózaírói életműve egy „önzően” saját magára és alkotásmódjára kérdező-választ kereső egyéniség filozófiai, művészetbölcséleti és politikaelméleti reflexióinak az íve és szintéziskísérlete. Nem ezen a szubjektív vízmuson kívül, hanem éppen ennek *révén* kristályosodnak ki maradandó, sőt reveláló – esetenként szállóigékké nemesedő – elméleti, társadalomfilozófiai, esztétikai felismerései, amelyeknek a frissessége, esetenként a bátor totalitás-kísérlete (s nem feltétlenül a tárgyi igazsága) az érdekes s az értékes az utókor számára. Aligha valamiféle „kész” (bár töredékes) filozófiai rendszer monumentalitása, még kevésbé a szigorú belső logikájú katedra-zártság glóriája ad rangot a koldus értekező prózájában tetten érhető gondolatosságának, hanem a szenális alkotói szubjektivitásában fölerzett teoretikus lényegiség és a sziporkázó innovativitás. Vagyis a modern értelemben vett társadalom- és művészetelméleti *diskurzus-képesség*.

Lengyel Andrásnak óriási érdemei vannak abban, hogy nemcsak rekonstruálja és értelmezi a gondolkodó József Attilát, de rehabilitálja is formátumát. Most már tehát nem is a leértékelésekkel szemben kell „megvédeni”, hanem e gondolkodói alkat és teljesítmény sajátos jellegét, minéműségét és kapcsolati hálóját érdemes tovább elemezni. Magam, egyetértve a szerző számos konkrét értelmezésével, inkább tehát a fenti értelemben vett *esszéista* típusú *gondolkodói alkat* szempontját érzem a legtermékenyebb megközelítési lehetőségnek: ne csupán a kanonikusan pozitív vagy negatív előjelű politikai „kicédulázás”-okon legyünk túl, hanem ezek filozófiai meghosszabbításain is. S ha már az *Ady-vízió* művészetkritikai funkciója került szóba: a „nagykritikus” műfaj és hivatás mérlegelése helyett talán izgalmasabb, hogy – önmagára vonatkoztatván is – miféle *irodalmi normákat* küzd vagy éppen épít ki a költő egy évtizedes tanulmányírói, bölcséleti működése során. Ha ezt vizsgáljuk, feltűnik: az 1928-as Brichta Cézár-kritika (*Egyszerű énekek*) után már ebben az *Ady-vízió*ban is megelőlegezi az 1931-es *Irodalom és szocializmus* című tanulmány egyik részletesen boncolgatott alapdiagramját, a haladás és a művészi hitelesség, a tendencia és esztétikai kreativitás, a politikum és a művészielenség viszonyát.

József Attila lírikusi és teoretikus életművének az egyik, ha nem a fő kérdése ez a viszonyrendszer: a 20-as évek végén az ún. *tiszta költészet* elméletében és gyakorlatában, 1931-ben „a történelem leveise már emelgeti a fedőt” játékos levezetésével keres hozzá elméleti és/vagy szellemes argumenációt, hogy egyéb szöveghelyeket most ne idézzek. A téma az 1930-as évek eleje európai baloldali, marxista, avantgárd, népies és polgári humanista művészkritikai, esztétikai gondolkodásának egyik, ha nem a legfontosabb dilemmája volt. Maga a József Attila-líra, illetve poétikai karaktere és szocialista természetűe is tét itt, hadd utaljak csak a versátdolgozások körüli vitákra, a „politikai” és a „filozófiai” versek költőiségének megítélésére. Nos magam éppen ezt a folyamatos dialogikus elméleti válaszkeresést, s ennek döntően *ars poetica-jellegét* érzem a kontinuitásteremtő lényegi vonulatnak József Attila prózájában. A költő minden teoretikus, s főleg irodalom-bölcséleti kihívást abból a szempontból

él és válaszol meg, hogy *saját alkotói önértelmezésében* és problémamegoldási küzdelmében mihez „segítheti” hozzá. Ez az antropomorfizitás és esszészzerűség ugyanakkor nem leértékeli, nem „privatizálja”, ellenkezőleg, talán éppen hogy a helyére rakja az alul- és túlértékelés végletei között hanykódó József Attila-prózát: a lírikusi életmű mellé.

A Lengyel András-kötet két tanulmányokról szeretnék a továbbiakban külön is írni: az egyik a népi-nemzeti, a másik a szocialista gondolkört elemzi. Ami az előbbit illeti, négy kiemelkedő színvonalú írásra utalok: Az „*„Ihlet és nemzet” nemzetfogalmáról*”; A „*„narodnyik” József Attila; József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”*”, végül a *Még egyszer József Attila 1933-as kisiklásáról*. Lengyel lefegyverző szakmai igényességgel, kutatói szenvedéllyel s ugyanakkor „a meglett ember” és „az írástudó felelősségé”-vel nyúl hozzá – nem először – ahhoz a kérdéshez, hogy mi volt a viszonya József Attilának – a nemzet teoretikus értelmezése mellett és ennek révén is – a Szabó Dezső-i, a „barthás”, a népi-népies, a nemzeti radikális, a populista és a nemzetiszocialista témákhoz, élmény-körökhöz. Tasi József, Péter László, Szabolcsi Miklós, N. Horváth Béla, Tverdota György s mások kutatásai után is tud új összefüggéseket feltárni: nincs tekintettel vélt vagy valódi tabukra, de az újdonság lihegése, szenzációhajhászása is távol áll tőle. A *nemzetfogalom* – Lengyel szerint – elsődlegesen *költészetbölcséleti megközelítésből* épül be a költő gondolatrendszerébe, tehát nem ideológiai vagy politikai élményként, hanem egyfajta – szerintem ugyancsak önreflexió célú – filozófiai dedukció révén. A nemzet nyelvi és kultúrközösségként való felfogása a 20-as évek végén maradandó tétele József Attilának, ha ott és akkor némileg sterilnek bizonyult is. Igaza van Lengyel Andrásnak: „a nemzetnek ez a fenomenológiai jellegű interpretációja, amelyet itt József Attila produkált, a maga szigorúan érvényesített logikájával [...] egy sajátos, új nézőpontot jelent a magyar gondolkodástörténetben...” (87. p.) Hozzáteszem: ez a teoretikus nemzet-értelmezés azért nem annyira egyedi, hiszen több szálon rokonságot mutat pl. Babits Mihály hasonlóképp filozófiai mélységű és „magaságú”, Renantól szintén megihletett nemzet-felfogásával, amelyet Babits már az 1910-es évekbeli tanulmányaiban kidolgozott. Nem kevésbé izgalmas, hogy miként értékelhető a költő 1928 nyarától datálható közéleti-politikai kötődése a *Bartha Miklós Társasághoz*, a kezdődő falukutatáshoz, az *Előőrshöz*, egyáltalán: a harmadikutas paraszti szocializmus ideáljait megfogalmazó mozgalmakhoz. A fenomenológiai interpretáció „alá” mintha ekkortól kezdve töltődött volna be a „nemzeti valóság” – legalábbis annak plebejus nemzeti ideológiájú megélése.

Az általam eredetileg az *Iliá* Mihályt köszöntő szegedi kötetben olvasott „narodnyik”-tanulmányában Lengyel András nagyszerű tanárához méltó árnyaltsággal elemzi a költő belső antinómiákkal terhelt, de felkavaró szellemiségű és csillogó tehetségű írásait. Köztük a *[Tisztelet Szerkesztőség!...] címmel* ellátott kéziratos töredékét, amely – szerinte – akár „a népi mozgalom legjelentősebb elvi alapvetésének” „egyike” lehetett volna (130. p.). Azt – érdekes módon – az 1933-as *A nemzeti szocializmus*-kézirat többszöri nekifutású (első ízben ugyancsak ezeken a hasábocon, a *Forrás* 1995. 7. számában publikált) elemzése kapcsán sem említi Lengyel, hogy ez az 1928–1930-as gondolati-politikai szál tovább él-e 1933-ban (szerintem igen), s ha igen, miként. Meggyőzően indokolja viszont, hogy e népies eszmeiségből az antikapitalista radikalizmus alapindulata – egyéb, politikai és személyes motívumokkal együtt – 1930 őszétől miért a proletár antikapitalizmus mozgalmába, azaz a kommunisták közé vitte tovább a költőt. Mint ahogy abban is igaza van: szervesen és tartósan nem sikerült összekapcsolnia József Attilának a bölcséleti nemzetfogalom tiszta teóriáját és a valóságos nemzet empirikus dilemmáit, a plebejus-paraszti, illetve nemzeti radikális törekvéseket: „valami lényeges valóságvonatkoztatás itt is artikulálatlan, teoretikusan leképezetlen maradt” (131. p.).

Talán ez is magyarázza a Szántó Judit által elsüllyesztett *A nemzeti szocializmus* kezdetű 1933-as kéziratot, amelyről az elmúlt évtizedben rendkívül izgalmas értelmezői vita bontakozott ki a József Attila-szakértők, mindenekelőtt Lengyel András és Tverdota György között (ennek bibliográfiai adataival azonban nem akarám terhelni e hasábokat). Közel 10 éve, az akkori ismeretanyag birtokában, magam is megkíséreltem állást foglalni ezekben a kényes, de megkerülhetetlen kérdésekben (*Tasi József két könyve József Attiláról*. =Irodalomtörténet 1997. 1–2. sz. 298–305. p.). Azóta Lengyel András szinte krimiszzerű dramaturgiával és tudósi alaposággal tárta föl a Rátz Kálmán-epizódot (fölvázolva a furcsa kalandor érdekes portréját is). Legújabbban, ebben a kötetben is, azt feltételezi, hogy – sajtóbeli közvetítések, ismertetések révén – a német náci párt korabeli, Hitlerrel később szembe került baloldali figurájának, Otto Strassernek a felfogása és munkásmozgalmi szerepértelmezése szintén hatott József Attila írásában. A föltételezés, ismerve József Attila hihetetlenül érzékeny és „önző” recepciós készségét, nem eleve abszurd, mint ahogy még azt sem tartom lehetetlennek: Rátz Kálmánék valóban föl akarták használni József Attilát egy, a Gombös Gyula vezette *Nemzeti Egység*

Pártján belüli *Nemzeti Munkásosztag* ideológusaként. A szövegek közti frazeológiai és szemléleti analógiák ezt nem zárják ki, bár az kevésbé hihető, hogy a költő ne lett volna kezdetétől fogva is tisztában Gömbös „antikapitalizmus”-ának és „radikális reformerség”-ének az álságosságával, sőt totalitarizmusának természetével. Mégis megengedem: a személyes sérelmek és 1933 földrengéses eszmei-politikai zűrzavara pár hétre őt is megzavarhatták. Ennyiben még inkább érthető másfél-két évvel későbbi szigorú – önkritikus kompenzációt is tartalmazó? – véleménye a Gömbössel kacérkodó írói frontról két, 1935. májusi írásában (*Reformtoborzó*; „Új Szellemi Front”).

De akárhogy is: József Attila *nem azonosul kéziratában a náciizmussal*. Már korábban, pl. 1933 májusában is élesen elítéli a német fasizmust és a hitleri hatalomátvételt (*Az egységfront körül*), mindazonáltal úgy látja: a Németországban történtek stratégiai újragondolódásra, mindenekelőtt a nemzeti keretek közötti újjászervezésre készítetik a munkásmozgalmat, az antikapitalizmus szocialista osztagait. Ebben akár „igaza” is volt, lehetett. A „nemzeti egységre ébredés” formulája viszont – foglalt szlogen lévén – már legalábbis félreérthető, sőt veszélyes az akkori politikai kontextusban, bár a szövegből egyértelmű: *valódi nemzeti egység* József Attila szerint csakis a munkásosztály, a dolgozók adta tartalom révén jöhet létre. Mint ahogy a nemzetköziség távlatáról sem mondott le, csupán közvetlen realitásáról.

Ha már forrásokat keresünk azonban, akkor a legkézenfekvőbbet, Marx és Engels *Kommunista Kiáltványát* is érdemes lett volna elővenni, hiszen ebből is jócskán merített a költő. Annál is inkább, mivel ama 1848-as, írói érzékenységgel, metaforikus szenvedéllyel megfogalmazott politikai esszé maga is erős filozófiai háttérrel rendelkezik; intertextusa Marx – József Attila által is megismert – *Geldwesen* és *Gemeinwesen*, *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* fogalmainak a szöveve. Hasznos lenne ide idézni az 1848-as kiáltvány megfelelő passzusait, de ettől terjedelmi okokból eltekintek. Viszont röviden bemutatom, hogy Tőkei Ferenc miként értelmezte *a nemzet és osztályharc marxi felfogását*: „Az államhatalmat megragadva a proletariátus »megsemmisíti« a »nemzetiséget«, a nemzetet, de csakis a tőkés értelmében. A »Kommunista Kiáltvány« arra a vádra felelve, hogy a kommunisták »el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget«, lényegében véve azt mondja, hogy ellenkezőleg, az igazi nemzeti közösséget csak a kommunisták fogják megvalósítani. A burzsoázia osztályuralmának megdöntésével ugyanis a nemzet tőkés formája tűnik el, s vele a nemzeti közösségeknek a kizsákmányoláson nyugvó belső ellentétei és külső ellenségessége. Így a nemzet a proletárforradalom útján válik az egyének számára igazi *Gemeinwesen*-né, amely – akárcsak a történelmi közösségek egész sor készen talált formája – ettől kezdve nem elválasztja őket embertársaiktól, hanem összefűzi velük. Olvassuk figyelmesen: »A munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs. Minthogy a proletariátusnak mindenekelőtt a politikai hatalmat kell meghódítania, nemzeti osztállyá kell emelkednie, önmagát nemzeté kell szerveznie, ezért maga is még nemzeti, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben.« [...] Érdemes leszögezni, hogy az »eleinte nemzeti« és »még nemzeti« kifejezéseknek a szöveg (valamint Marx és Engels gondolatainak logikája) alapján csak egy értelmezési lehetősége van: a kommunista társadalmiszervezés »eleinte« közvetlenül, elsősorban, elemi formájában stb. nemzeti, a tennivalók természetes sorrendjében először inkább »még« csak nemzeti, noha tartalmában kezdetétől fogva nemzetközi.» (Tőkei Ferenc: *Egyén és közösség*. In: Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikájához*. Bp., Kossuth Kiadó, 1974. 126–128. p.) Függetlenül attól, hogy miként vélekedünk ma, egy új évszázad elején, erről a marxi vagy akár a Tőkei Ferenc képviselte *kommunizmus*-felfogásról, aligha tagadható: egy roppant kielezett történelmi pillanatban, 1933-ban, József Attila mintha ezeket a gondolatokat is érvként mozgósította volna több sebből vérző szövegében hibás – Lengyel András szerint is gondolati-politikai kisiklásnak tekinthető – argumentációjának igazolásához.

Mindazonáltal egy rövid, s pláne kéziratban maradt publicisztikai írás aligha alkalmas arra, hogy túl mély, már-már teoretikus jelentést tulajdonítsunk egyes megfogalmazásainak, ha bagatellizálni nem is szabad a költő pályáján. Abban igaza van Lengyelnek, hogy „József Attila filozófiai iskolázottsága, marxista fölkészültsége [...] még itt, e morális és szellemi salto-mortaléban is »átjön«, s hogy „a másik oldalra való *átállás* megracionalizálása: az önáltatás többé-kevésbé tudatos terméke”, amelyet akár „mozgalmi sérelmek személyes kompenzálása”, avagy esetleg valamiféle „tudatos »pragmatikus« megalkuvás” motivált. De odáig már nem tudom követni érvelését, amikor a nem is egyértelműen bizonyított Gömbös-kapcsolat erőterébe illesztve a kéziratot – Horváth Ivánnal egybeként joggal vitatkozva – így minősíti a szöveget: „*A maga nemében* alighanem a legjobb, legtömörőbb, logikailag legerősebb vonalvezetésű cikk ez, amit e körben a harmincas években írtak. Ha van ennek az alapvetően problematikus, de nagy hatású vonulatnak reprezentatív szövege, alighanem ez az.” (177. p.) Mintha itt is valamiféle, minden József Attila-szöveget originalitásában és rendszerigényű kvalitásában feltranszformáló „lelki mechanizmus”, valamiféle formátum-kanonizálás működné

Lengyelnél, amit az értekezői termést a másodlagosság kategóriájából kiemelő szándék sem tesz indokolttá.

Utaltam már rá: szerintem van némi teoretikus áthajlás az *Ihlet és nemzet* nemzetértelmezése s e publicisztika között, ami a „művészetbölcseleti alapú” nemzetfelfogás sebezhetőségére is rávilágít a társadalmi praxisban. Magam úgy látom: történelmileg adekvát és korszerű nemzetfelfogássá csak 1934 után, az *Új Szellemi Fronttal* kibontakozó vitában, a *Szép Szó* körében, a – Veres Péterék melletti egyértelmű szolidaritást is vállaló – nagy, antifasiszta szellemű patrióta versekben, valamint 1937-es írásaiban (elsősorban a *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránylynak* címűben) érik József Attila nemzetetértelmezése. Sokkoló európai politikai tapasztalatok és a személyes sors megrendítő alakulásának kettős szorításában.

Ha esetenként számos egyéni, akár sérelmi oka lehet is József Attila politikai-közéleti oldásainak-kötéseinek (amelyek minden elemére aligha térhetek most ki), a „narodnyik” periódus is arra vall: a következetes *antikapitalista baloldali radikalizmus* folyamatosságot képez a költő minden, mégoly csoport- és formaváltó szocialista elkötelezettségében. S ami még feltűnőbb, ami a zseniális tehetség együtthatója: érett alkotói periódusában – roppant érzékenységgel – József Attila szinte *valamennyi 20. századi világnézeti-politikai kihívást* képes volt fölgyorsulva (részben akár „előre” is) átélni, baloldaliként kihordani és önpusztító módon, kritikailag meghaladni, miközben az általa 1937-ben is vallott „tudományos szocializmus” világnézeti keretei között maradt. Még hozzá úgy, hogy – természetesen mindenféle teleologikus „fejlődés” nélkül is – a 30-as évek közepén eljusson a liberalizmus értékeit újraintegráló (de a radikális rendszerkritikai attitűdből nem engedő) érett, humanizált, *demokratikus szocializmus*-képhez. Aligha indokolt tehát természetlen vagy pusztán bűnbeeső kitérőnek tekintetni az 1928–1930 körüli (s elemeiben talán később is tetten érhető) „nemzeties”, „narodnyik” közéleti és szociokulturális kötődést. Ugyanakkor szakmailag is abszurdum kritikátlanul földicsérni és aktualizálni ezt az élménykört, miként némely régi-új keletű antiliberalis, nacionálpopulista, szélsőséges platform a maga őskereső és historizáló igyekezetében megkísérli ezt megtenni napjainkban József Attilával.

Lengyel András három további tanulmánya foglalkozik József Attila marxista tájékozódásának egyes gondolat-történeti dokumentumaival: *A szocializmus bölcselete* című írással; a freudomarxista szemináriumokat vezető Székely Béla és József Attila kapcsolatáról is tanuskodó, *Marx szimbolizmusa* című, nemrég előkerült vázlattal; valamint a Horváth János hatását is tükröző, a költő befogadásszociológiai fogékonyságát fölmutató szövegekkel. Mindhárom briliáns elemzés hosszabb interpretációt és reflexiót igényelne, már csak azért is, mert az egzisztencializmus és a freudizmus mellett a marxizmus is Lengyel gondolkodástörténeti filológiájának izgalmas terepe, rengeteg új felismeréssel, szem- és távlatnyitogató fölvetéssel.

Ami a „befogadásszociológiai” témakört illeti, számos József Attila-i szöveg hely foglalkozik a befogadás műteremtő aktusával. Mindezt ugyanakkor azzal egészíteném ki, hogy amit az olvasók, illetve a nem olvasók felől fejt ki József Attila, az a befogadás, illetve az életanyag oldaláról mintegy felel a költőnek „az igazi szocialista irodalom” hiányára, valamint a proletariátus érett közösségének ontológiájára vonatkozó – több helyütt megpendített keserű, de – „téves” koncepciójára (másutt részletesebben foglalkoztam ezzel). Ennek a tételének szintén erős az öndefiníciós, identitáskereső, ars poetica-jellege.

Lengyel *A szocializmus mint emberi öntudat (József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalakozására)* című, először itt publikált tanulmánya a lényegben meggyőző olvasóját: bölcséletileg is magasan kvalifikálja a költő 1934 novemberében megjelent „botrányt okozó” tanulmányát. Okkal teszi ezt Lengyel, bár nem elsőként, s e tekintetben mintha cserbenhagyná a szerzőt a másutt tiszteletreméltóan sokoldalú szakirodalmi áttekintés igénye; sokan – s részben hozzá hasonlóan – írtak már korábban is róla. Például évtizedekkel ezelőtt a 80 éves Gyertyán Ervin is, akinek szemléltető József Attila-esszéiről, tiszteletreméltó munkásságáról mintha megfeledezett volna a szakma. Nem akarom álszeméremből elhallgatni, hogy magam is foglalkoztam *A szocializmus bölcselétével* és a környező írásokkal: hadd utaljak csak 1982-es *Fejtő Ferenc*-, 1992-es *Mónus Illés*-monográfiámra, *Torlóddó múlt. József Attila és kortársai* című tanulmánykötetemre, *A kultúra – mint a szociáldemokrácia posztulátuma* című írásomra (in: Feitl István–Földes György–Hubai László [szerk.]: *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*. Bp., Napvilág Kiadó, 2004.), valamint a *Rátekint-e József Attilára pártfogón e század?* című tanulmányomra (=Eszmélet 65. sz. 2005. nyár); ez utóbbiban már Lengyel András könyvére, illetve e tanulmányára is reflektálok.

A szociáldemokráciához közeledve, Mónus Illés ideológusi törekvéseitől is némi – kölcsönös – ösztönzést nyerve sem lett szociáldemokrata katedra-ideológus József Attila, hanem megőrizte

rendszerkritikai radikalizmusát. Ekkori érett szocializmusképe meghaladja mind az ökonomista evolucionizmus, mind a hatalomátvételi forradalmiság „szocializmusát”, és a tudat, a kultúra folytonosságának a munkásosztály által elsajátítandó és megszokássá, mindennapivá érlelendő humanista küldetését vallja. Ebben egyetértek. Van ugyanakkor, amit másként látok, illetve amit hiányolok Lengyel András fajsúlyos tanulmányából. A Szép Szó-programtörédék (az internetes szövegkiadás kiadás 110. sz. tétele) beemelése az érvelésbe indokolt, sőt fontos, bár túlzás a 232. lapon a „marxi projektől való eltávolodás”-ról, „a marxi koncepció valamiféle felülírása”-ról beszélni (pláne, hogy Marxnál nem is volt igazán efféle részletes projekt). S nem szabadott volna éppen itt említetlenül hagyni (másutt szól róla Lengyel) a programtörédék nyomán írt, s mégiscsak publikált 1936-os Szerkesztői üzenetet. Ez a méltán híressé lett jegyzetsor – a törédékek szemben – végül mégsem mondja ki nyíltan a munkásosztály fölbomlását, tehát gyakorlatilag a munkásmozgalom vereségét, viszont a szellemi humanizmus, a „szép szó” jegyében való cselekvő összefogást egyértelműbben a fasizmus zsarnoksága ellen fordította (sejtetve természetesen a sztálini zsarnokság elutasítását is). Magam a kultúra tág értelmezését is idekapcsoltam volna, hiszen ez részben szinonimája az öntudatfogalomnak, s az ún. humanizáló marxizmus irányzatával való szervezesebb összekapcsolás révén – másokkal együtt – a freudomarxizmusnál tágabb dimenzióba próbáltam illeszteni a költő bölcséleti eszmélkedését.

Ami a témakör elevenségét illeti: a Lukács György *Történelem és osztálytudat*ával, a korszerű baloldali elidegenedés-teóriákkal való analógiáról legutóbb Sziklai László írt érdekes dolgozatot (*A reprezentatív költő. József Attila és az elidegenedés.* =Eszmélet 66. sz., 2005. nyár); a később náci kollaboránssá lett, de a költő által ismert – és Hort Dezső könyvén keresztül ismertett – sajátosan marxizáló Hendrik de Manról, illetve a költő hozzá fűződő teoretikus viszonyáról pedig Kiss Endre jelentetett meg érdekes tanulmányt (*A szocializmus vélt vagy valóságos tudatalattija. Hendrik de Man és József Attila.* =Magyar Filozófiai Szemle 2003. 3. sz.). Egyetértek Lengyel Andrással abban, ahogy nyomtatékosan kiemeli a költő bolsevizmus-kritikáját is, s hogy kontinuuosan megőrzött marxizmusát, antikapitalizmusát nem tartja összeegyeztethetetlennek ezzel az éles elhatárolódással. Ugyanakkor a bolsevizmusként a költő által is joggal bíralt ideológiát és gyakorlatot magam történetileg nem tudnám teljesen azonosítani Leninnel, különösen nem Lenin 1920 körüli írásaival, jelesen a *kulturális forradalomra*, a munkásosztály tudatára, műveltségére és a szocializmus esélyeire vonatkozó koncepciójával. Ellenkezőleg: ezek a proletkultellenes és tudat-, illetve kultúratávlátú politikai írások nagyon is megsejtik azt a problematikát, amelyet Lukács, Gramsci, József Attila és mások később már történetfilozófiailag is kibontanak. Tőkei Ferenc ezzel foglalkozó – a fentiekben idézett kötetében is olvasható – interpretációi a rendszerváltozás után sem veszítették el tudományos relevanciájukat (új kiadásuk: Tőkei Ferenc: *Társadalmi formák és közösségek.* Bp., Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány, 2005).

Igen gazdag a gondolkodó, a prózaíró József Attilával foglalkozó újabb szakirodalom – Lengyel András tanulmányai mellett is. Az értekező József Attilával foglalkozó friss munkákból feltétlenül említést érdemel még két kötet is: Fehér M. István *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája* (Pozsony, Kalligram, 2003), valamint a Tverdota György és Veres András szerkesztette *Testet öltött érv* című tanulmánykötet (Bp., Balassi, 2003). De visszatérve Lengyel András könyvére: ezek fényében különösen nem érzem tisztelnem, hogy állást foglaljak mindazokban a tárgyi és módszertani vitakérdésekben, amelyek többnyire közte és Tverdota György (valamint Veres András) között megfogalmazódnak, már az előszóban is (10–12. p.). Mindazonáltal: egyetértek azzal, hogy nem lehet „másodlagos jelentőségű”-nek minősíteni az értekező József Attilát (53. p.), magam az alul- és a túlértékelés, illetve a szisztematikus igényű, nagy, objektív bölcsélet tételezése (illetve rekonstrukciós kényszere) helyett inkább valamiféle *szubjektív*, „*funkcionális*” *esszé-filozofálásnak* tartom a költő prózáját. A költői öndefiníció, az identitáskeresés, a gyakorlati ars poetica teoretizálása az a fő ilhető funkció szerintem, ami József Attila filozófiai orientációját, pl. a nemzetértelmezést, a proletariátus és az osztályharc kérdését, a szocializmust is költészetbölcséleti aurában látta.

Olyan töredékes, diszkurzív filozófia ez, amely mintha a művészetbölcsületben oldaná föl a metafizikát, az ontológiát és a politikaelméletet. Lengyel András Schelling Dante-tanulmányát idézi: az *Isteni színjáték* »mint sajátos világ saját elméletét követel« (110. l.). Nos, magam éppen e felől látom leginkább revelálóan és értelmezhetőnek József Attila prózáját. Ettől szerintem nem kisebb értékű gondolkodói alkotásnak termése, hanem nagyon is szuverén és eredeti, s éppen ekként maradandó és nyitott a 21. századra is.

Évtizedek óta szakmai izgalommal és tisztelettel olvasom, reflektálok Lengyel András tanulmányait – nem egyszer, megtisztelő módon, már kézirat formában. Mindjárt az egyik legelső publikációját, *A fiatal Révai [József] „etikus” nézeteiről* (=Irodalomtörténet 1973. 281–311. p.), majd valamennyi publikációját, kötetét, amelyek közül többről módomból volt írni is (pl. *Mi fán terem a mentalitástörténet? Lengyel András: Utak és csapdák.* =Népszabadság 1994. július 18.). Most is még számos további egyetértő és vitatkozó megjegyzést, margójegyzetet sorolhatnék kitűnő, gondolatébresztő könyvének tanulmányaival kapcsolatban. Annál is inkább indokolt lenne ez, mivel a tudós szerző azon néhány írástudó közé tartozik, akik a legtöbbet tették a 2005-ös József Attila-centenárium szakmai sikeréért, egy új, hitelesebb, preconcepciók nélküli tudományos József Attila-kép rekonstrukciójáért és népszerűsítéséért. Sokfelé vitázva, de példaszerűen korrekt eszmecserékben. Gyakran például Tverdota Györggyel, akivel viszont más témákban – a lírai életmű ún. referencialitása, az életrajzi és eszmétörténeti megközelítés illetékessége védelmében – éppen hogy „szövetségben” van, elegendő a *Forrás* 2003. 12-es számában közölt tanulmányára utalnom.

Meglehetősen ritka napjainkban ez a felelős és igényes *tudományos ethosz*; elválaszthatatlan attól a „meglettség”-től, ami Lengyel András kutatói munkásságát és érzékenységét minősíti. Miközben ő maga is állandó tanulási és önértelmezési folyamatnak fogja föl a József Attila-szövegekkel folytatott dialógust, olvasója is roppant sokat tanul tőle – nemcsak tárgyilag és módszertanilag, hanem tudományetikailag is. A legújabb József Attila-kutatásokról a centenárium küszöbén készített historiográfiai áttekintése (*Megújulás vagy deformáció és bomlás. A József Attila-irodalom áttekintése.* =Holmi 2005. 4. sz. 474–493. p.) a maga lefegyverző szerénységével és a mások iránti tárgyilagos figyelmével különösen szép példája ennek az éthosznak. Miközben – riasztó kontrasztként – őt és tudósi életművét még egy József Attila-díjjal sem tisztelte meg az „irodalmi élet” vagy a „szakma”.

(*Szeged, Tiszatáj-könyvek, 2005*)